

UKRAIŃSKA DYSPALATALIZACJA W GWARACH PODLASKICH

[z mapą — załącznik 2]

Z polskich studiów slawistycznych, Seria 2, [z. 1] Językoznawstwo (1963), s. 23—37

W najbardziej na zachód wysuniętych ukraińskich gwarach nad Bugiem i Narwią, na pograniczu polskim i białoruskim, zachowały się różne archaiczne stadia rozwojowe procesu ukraińskiej dyspalatalizacji spółgłosek przed *e i*, np. *nesle* — *noslyty*. Archaiczna wymowa gwar podlaskich dobrze ilustruje poglądy na genezę i rozwój tego procesu, co dotychczas nie było jednoznacznie wyjaśnione.

Gwary te badałem głównie przed wojną, w 1930—1939 r. Ówczesne moje zapisy tylko w słabym stopniu można teraz uzupełniać, bo z gwar tych po wojnie pozostały tylko szczątki. O zjawisku dyspalatalizacji w tych gwarach pisałem już przygodnie w kilku artykułach¹. Obecnie chciałbym przedstawić na mapie najważniejsze zasięgi palatalnej wymowy na tym terenie. Mapę tę sporządziłem na podstawie zachowanych moich notatek sprzed wojny, uzupełnionych w niektórych punktach świeżymi zapisami w terenie.

Najbardziej archaiczny stan wymowy w zakresie miękkości spółgłosek przed starym *e i* zachował się np. w ruskich gwarach okolic Zamościa i Bilgoraja. Jest to wymowa półmięka, pośrednia między normalną ukraińską twardą wymową przed starym *e i* typu *nesle* — *noslyty* a wymową miękką, np. *vlynis*, *t'listo*, *ślino*. Notowałem taką półmiękką wymowę przed starym *e i* we wsiach: Kólno (na mapie nr 170), Korchów (168), Biszcza (169) pod Bilgorajem i we wsiach: Siedliska (155), Sitno (156a), Wólka Horyszowska (156) pod Zamościem.

Np. we wsi Kólno nad Sanem, na południe od Bilgoraja (na mapie nr 170) przed starym *e* oraz przed *i*, które jest trochę obniżone do *ɨ* lub *ʏ*,

¹ W. Kuraszkiwicz, *Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowe*, Kraków 1934, s. 91—105; tenże, *Nowe obserwacje o ruskiej dyspalatalizacji spółgłosek przed e i*, *Communications et Rapports de III-ème Congrès International des Slavistes*, Belgrade 1939, s. 37—38; tenże, *Przyczynek do iloczasu maloruskiego*, *LS*, t. III-1 s. A40—A48; tenże, *Rozwój 'a' na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny*, *SFPS (III)* 1958, s. 211—241; tenże, *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią*, *STNW XXXI—2*, Warszawa 1938, s. 104—120; tenże, *Szkic polonizującej się ruskiej gwary archaicznej w Dratowie pod Łęczną*, *SO (XVIII)* 1947, s. 139—152.

spółgłoski są lekko zmiękczone, np. *du t'leb'e, m'j'n'le, m'eńli, z'er'no, n'lecky, s'er'p, n'lebo* — na *n'lebi, p'es, hryb'let, vurub'let, murav'let, v'epr'jk, pun'led'lok, p'leret, st'lehna, d'e id'leš, s'irut'a, v'iz'le, n'is'le, nap'exč'lj x'liba, kus'lit'i na tuč'i, pš'jn'lyč'a, n'l'iva, slan'i, s'id'lit'i, zasvit'lit'i, rud'lina, dla sv'in'lij, s'livyj, vin v'iz'le, pas'le klo'ni, masn'lička, šid'lit, platn'ica, mu'ud'č'ca, vun'li, rušn'lik* itp. Stare *y* jest środkowe, cofnięte, lub tylne, płaskie, np. *m'ulo, byk, kob'ula, br'v'ly, hryb'ly, tak'ly, kur'lotk'uj, kač'ky, m'ab'uj, s'ir'n'ly, lys'ly*, wyraźne szczególnie po spółgłoskach wargowych i tylnojęzykowych. Występuje również po szumiących, np. *m'lyš'ly, ž'lyto, liž'bat, riž'uj, maš'lyx'ly*, ale *šč'it'ka, jašč'yr'ka* itp., wyjątkowo też w przykładzie *v'at'ky id'leš*. Pełna miękkość spółgłosek występuje przed nowym *i* z dawnego *ě* (*jať*), lub z *ē* wzdłużonego, także przed *'a*, np. *ft'ik, pry'n'lis, pryč'lis, vyv'ir'ka, t'isto, t'ilo, š'ino, š'cin'a, na š'cin'i, miš'lok, mit'a, zam'it'ati, v'id'ro, v'ida, v'ilm'o, h'iz'd'lo, huš'ata, ku'ata, š'nič, v m'liš'ci*. Natomiast przed nowym *i* z *ō* wzdłużonego notowałem miękkie *í* w przykładach: *š'il'č'a, v'it'ec, v'ivč'a, dvi v'ivč'i, f'š'i v'ivč'i, v'isk, v'ivš'anka*, ale w innych przykładach notowałem spółgłoskę tylko lekko zmiękzoną jak przed *i* starym, np. *st'iy, st'ix, pi'vnič, v'divč'a, vin, v'astiv'ka* itp. Głoska *l* przed starym *e* i jest średnia, wyraźnie różna od *l* miękkiego i od twardego *l*, bliższa jednak do *l* twardego niż do *l* miękkiego, np. *ku'liv'ko, kuv'kil, x'lip-x'liba, t'e'la, v'ilm'o, v'it'č'a*, ale *p'leč'j, d'alleko, p'alec, s'lit'no, li'pa, pry'let'ily b'uč'ku, bu'lit lep, l'ex'ko, let'lit, ur'at'i x' plo'j, lys'ly po plo'j let'ily, h'lym'a*, wobec *l'apa, lov'it'i, loz'a* itp. Na końcu wyrazu głoska *t* stwardniała, np. *pat, š'ist, d'levat, d'lešat, xot-xot du m'len'e*, także *šid'lit, šid'lat, x'od'at, naz'lyvat š'a, h'on'yt š'a, bu'lit ruk'a* itp. Również wygłosowe *-c* jest twarde, np. *v'div'lec, v'it'lec, p'alec*, ale *platn'ica, mu'ud'č'ca, v'ivč'a, pi'vnič'a* itp. Zachowuje się jednak miękkość w przykładach: *teš'c, pry'n'leš, k'ín, jač'm'ín, t'lyž'd'e'n, du'lon* itp.

W sąsiedniej od wschodu wsi Biszeza (169) ten stan wymowy uległ dalszemu rozwojowi, mianowicie przed dawnym *i* półmiękką wymową spółgłosek zwykle już się cofnęła na rzecz twardej, np. *jič'aty, kst'ity, ž'lyt'y, šid'lyt, švit'lyt'y lampu, zahas'lyt'y, hyl'y plast'y* itp., choć często jeszcze u starszych ludzi w 1938 r. zachowywała się półmiękkosć, jakby akomodacja spółgłoski przed *i* lekko obniżonym, np. *sv'in'lina, v'it'ili, t'it'is'a mal'ič'ke, v'is'it, d'li'ku kač'ky, v'lyš'isko, ž'v'n'isko* itp. Podobnie jest przed *i* z *ō* wzdłużonego, np. *st'iy, tx'ir, b'ip, pom'ist* itp. Natomiast średnie *l* zrównało się z *l* miękkim, np. *liž'bat, k'lik'ali, h'lyna, z h'liny, š'olip, lis, v'iaz'ali, pud'ol'ina, ž'lapal'ismo* itp., również przed *e*, np. *let'it, lem'jš, len, d'alleko*. Inne spółgłoski przed *e* na ogół zachowują swoją półmiękkosć, np. *s'er'p, s'er'na, t'eš'c, t'leš'č'a, d'e hyd'leš, b'ud'et'e robili, pust'ela, hryb'et, zam'est'i, do'ler'y, v'lepryč'ok, vin b'ir'le, v'liže, p'erev'leš'lo, v'uz'iro, s'č'lo, b'ir'leza, jač'm'len'isko, ves'n'a* itp.

Podobną wymowę jak w Biszczy notowałem też w Korchowiu (168), np. *d'e hid'let'e, zap'ihiv'ica, ližyt, un'i xp'ekli xlip, s'erp, kus-it'i, skus-iv'em žyto, pryn'est-i* itp. Natomiast we wsi Obsza (167), nieco dalej na wschód położonej, spółgłoski przed dawnym *e i* są już twarde, tylko zachowuje się *l* średnie, w wymowie bliskie *l* zwykłemu, np. *mułytjy se, v'iruty, stullec, mališkij, zasvit'ytjy, lemniš, piersteń, młyniec, nytk'i, len, kudiele z lenom, stanj, jazbuk, byk'vi se zap'ihat, swj'na se hlonjt, wism'ne, lysy, železi, p'leči, wylikij, małejkij, p'alec, p'lesna* (tj. grzbiet stopy), *slivok'i, w'iuwsy-sko, jačmenysko* itp. Wyjątkowo tylko notowałem tu: *d'e id'eš*. Wyraźna jest opozycja we fleksji, np. *jedna m'yle, d'w'me, skryg'ne, ale d'vi m'yljy, d'w'ny, skryg'ny, wohec f'si m'yl'i, d'w'od, skryg'ni* itp.

Archaiczna półmiękką wymowa spółgłosek przed dawnym *e i* zachowała się jeszcze we wsiach: Siedliska (155) i Wólka Horyszowska (156) pod Zamościem, np. w Siedliskach notowałem: *vlyb-it'i, nus-it'i, n'is'le, t'ib'le, du t'leb'e, du m'len'e, t'ille, vun'li, p'lit'i, mlyt'i, čyuloje s'ij'lo, v z'imi, nos-it, v'oz-it, n'i x'lyz blyt'i, h'vina, d'alleko, v'oxko, mal'čokij, v'illikij, len, ln'isko, žytn'isko, ufs'isko, na kun'i, pudvalina, v'is-it na st'ini, vun sid-it*. Zwykle tu stare *i* jest nieco obniżone: *i* lub *y*, np. *zyhn'illi snupki f strij'si, v v'lečur t'lemno ni v'idno se f x'altup'i* itp. Tylko głoska *l* jest tu jednakowo wymawiana przed starymi *e i*, jak i przed nowymi *e i* (z *ě* i *'a*), np. *po z'emli, kullino, lis, xud'ili, v'el'ikij, pušk'i, spiv'ali, v'eh'cy, lih'aje, dvoje t'illet, pole* itp. Wszystkie inne spółgłoski (prócz *č ž š r*) mają pełną fonologiczną miękkość przed *'u*, przed nowym *e* z *'a*, przed nowym *i* z *ě*, przed spółgłoskami i w wygłosie, np. *žet'u, d'let'ko, pryv'us, slino, p'istolok*, są wyraźnie różne od półmiękkich, tj. podniesionych tylko do poziomu artykulacji starego *e i*. Jest to wymowa archaiczna, nie jest wywołana wpływem polskim, ponieważ polonizmy mają tu miękkość pełną, np. *pryplecok, čylocek* itp. Jest to archaizm, utrzymany na dalekich północno-zachodnich kresach języka ukraińskiego, dokąd już nie dosięgła fala ukraińskiej dyspalatalizacji. Półmiękkie spółgłoski nie były osobnymi fonemami, tylko wariantami fonemów odpowiednich spółgłosek twardych czy miękkich. W innych gwarach ulegały one powszechnie uproszczeniu i albo w większości gwar ukraińskich stwardniały, tj. zrównały się z odpowiednimi spółgłoskami twardymi, albo w zachodnich gwarach podlaskich nasiliły swoją miękkość i zrównały się z odpowiednimi spółgłoskami miękkimi. Ten proces wyrównania fonologicznego, a więc dyspalatalizacja czy pełna palatalizacja, w gwarach ruskich na Podlasiu rozwijał się powoli i w różnych połączeniach rozmaicie. Zostawiając na boku sprawę powszechnego stwardnienia w tych gwarach głosek szumiących *č ž š* oraz *r*, warto rozważyć zasięgi geograficzne rozwoju dyspalatalizacji innych spółgłosek przed starymi *e i* na tle innych zjawisk z tym procesem związanych.

Wyróżniają się tu następujące kategorie: 1) pełna palatalizacja spółgłosek przed *e* i na pograniczu białoruskim; 2) stwardnienie spółgłosek wargowych przed *e* pierwotnym i wtórnym, przy zachowaniu miękkości innych spółgłosek przed *e* oraz pełnej miękkości przed *i*; 3) stwardnienie wszystkich spółgłosek przed *e*, przy zachowaniu miękkości przed *i*; 4) białoruskie ciakanie i akanie; 5) zakres dyspalatalizacji przed nowym *e* z nieakcentowanego dyftongu przedniego *ie* oraz z nieakcentowanego *a* po miękkiej; 6) stwardnienie wszystkich spółgłosek przed *e* i; 7) nowa fala dyspalatalizacji przed *i*, przed *ie*; 8) zbieżność *i* z *y*; 9) zmiana *le li* na *le ty*; 10) względna chronologia dyspalatalizacji wobec rozwoju sonantów *ie* *uo*.

1. Na etnograficznym pograniczu polsko-ruskim nie znalazłem gwary, która miałaby wszystkie spółgłoski miękkie przed starym *e*. Tylko na pograniczu białoruskim w okolicach Zabłudowa i na północ od Puszczy Białowieskiej przed *e* są wszystkie spółgłoski miękkie, więc także i wargowe. Notowałem to we wsiach: Zwierki (na mapie nr 1), Ostrówki (2), Hożne (3), Bohdanki (9), Zawyki (12), Siemionówka (29). Np. w Ostrówkach (2) notowałem: *owlečka, wərbła, krawlec, śwec, żywénłosto, wérbłej, wdowlec, wlečor, put pečłoju, poredłok, pečuónka, cipeńłata, plopel, pėsłok, wédrio, spłowec, spowédłac, metłła, zamlecone, pėsłok, prywésłci, wérlouka, źwłery, cwerdly, cwerźlejśy, śmierc, cępler, naturalnie też cėsć, cłošca, źet, źetko, źe iźłec; cłemno, ścénł, do wíncł, plalec, młešec, hńezdło, poumłisok* itp. Widać tu ciakanie, twarde stare *c*, ale brak akania, które tu zaczyna się dopiero od Zabłudowa. W Bogdankach (9) zupełnie podobnie: *do cłeble, wéźle, powéźle, zamécłe, źwłery, za pečłejju, plopel, ona perle xłusty, uón wéźle, wdowlec, metłła, pėsłok, wédrio, xreblét, hńezdło, bédł, parłewesłto, berłoz, metłła, klameń, berłe* itp. W Siemionówce (29) często jeszcze notowałem przy spółgłoskach wargowych tylko słabą miękkość, podobną do półmiękkości pod Zamościem, np. *wdawlec, plopel, pečuónka, ječmłeni, wlečor, na berłozi, u pęcłje, pęcłonok, wéźle, berłe, pęcłe, napečly xłeba*; niekiedy u starych ludzi słyzy się tu zupełnie twarde wargowe przed starym *e*, np. *napečly, wlečor, da cłeble, młedu, na berłozi, fura jačmłenu, napłerstok*, u młodych już jest miękkość pełna, więc *wéźle, wdawlec, da cłeble*; również pełna miękkość występuje przed *e* w miejscu nieakcentowanego dawnego *ě*, tutaj również u starych ludzi, np. *wédrio, zwałdła, bėłmło, pėsłok, bédł* itp. Notowałem tu też ciakanie, twarde stare *c*, początki akania.

2. Na południe od wymienionych wsi już wargowe spółgłoski przed *e* starym i przed nowym *e* w miejscu nieakcentowanego *ě* czy *a* są stale twarde. Wymowę taką notowałem na północ od stacji Strabla we wsiach: Dorozki (10), Czerewki (11), w miasteczku Narewka (28), w Białowieży-Stoczku (34) i w Szereszowie (36). Np. w Szereszowie (36) mówią: *wédrio, dwie wédrie, fśie wédra, pięc, złapečok, prłypečok, prłypek, plopel, powezłłi*

do spłoveży, spovedać sa, meżla, plopelom shyplut, źverla, beđlujut, vdovlec, zašveči lampu, beđla, vlełmi ćlaško žyći, ale śćenla, chryśćici źićla, ćeść, prlaźet, iźeś, iźleće, nieśle miaci, źićla, na lulicy itp. Podobnie jest w Do-rożkach (10): meńle, ćeble, na pećie, plopel, veźle, berle, veźle, zameće, my veźem, vy berleće, wdovlec, svekrluxa, stavienka na kapustu, napterstok, śłopelka, beruśka, vonla perle, ćepier, pekłut, źlevec, źleśeć, ale puźjem, ćemno, ćella, ćeść, na pośćeli, ućećle, śerp, kuźlela, luźera, na niebi, na źemlu, wy daśće, iźleće, palec. We wsi tej już w miejscu nieakcentowa-nego dyftongu *ie* wymawia się zwykle *i* z poprzednią miękką spółgłoską, np. *biđla, piślok, viđro, śćinla, śpivlać, hńizdlo, miślok, miłla, w liebi, na vložii* itp. Ciakanie w tej wsi jest jeszcze słabe, ale już zaznaczone.

Podobna wymowa, tylko bez ciakania, występuje w dwu punktach na polskim etnograficznym pograniczu: pod Łęczną i pod Radzyniem. Wymowę tych gwar spod Łęczny ze wsi Dratów (142), Kaniowola, Ludwin opisałem w osobnym artykule², tu podam dla ilustracji trochę przykła-dów ze wsi Ostrówki (113) na wschód od Radzyna. Twarde wargowe spółgłoski przed starym *e*, np. *un zameťle, baba perle, źmieńa, od mleńe, od tlebe, źłopec, ovles, źmlelu pryveźle, peremlerznuťi, meźla, perevlaslo, wperś, pryvezli, peńlok, dverlyma, povernulśa* itp. Natomiast miękkie są spółgłoski przedniojęzykowe przed *e*, np. *śćernlo* (tj. rżysko), *d'łerevo, fteklı, llud'e, słońlećnik, luźera, loźero, sełlo, śerply, vodla tećle, źłop nieśle, puźj'd'em lon t'ert'i, lom'at'i, leźat'i, alle, leńlivy* itp. Również stale miękkie są spółgłoski (również wargowe) przed *i* starym i nowym z nieakcento-wanego dyftongu *ie*, np. *miślok, piślok, biłmlo, un sa w miśklu, rod'li, ouśliśko, ślivoħo końla, pśeńlic'a, słońlećnik, byliśmo, końlovi, mieli jięxaťi, do źlivoa, ničloħo, druħymi dverlyma fteklı, źi'ełi d'iet'i* itp.

Wszędzie tu stopień miękkości jest taki sam przed *e* i, jak przed dyf-tongiem *ie* lub przed *'a*, np. *śa, śieno, źmieł*. Widocznie w dawnym okresie półpalatalnej wymowy przed starym *e* spółgłoski wargowe miękczyły się bardzo słabo i były bliskie twardych odpowiedników, natomiast przednio-językowe miały miękkość wyraźniejszą i zrównały się z fonemami mięk-kimi. Być może miękka wymowa przedniojęzykowych spółgłosek przed *e*, występująca na północy nad Narwią i na południu pod Łęczną i Radzy-niem (przy równoczesnej twardej wymowie przed *e* spółgłosek wargowych), jest przejawem wpływu tendencji palatalizacyjnej ze strony sąsiednich narzeczy polskich czy białoruskich.

3. Dalszym przejawem ukraińskiej dyspalatalizacji jest twarda wy-mowa wszystkich spółgłosek przed *e* starym i rozwiniętym z nieakcento-wanego *'a*, przy zachowanej palatalizacji przed *i* starym i nowym z nie-akcentowanego dyftongu *ie*. Notowałem ją najdalej na północy we wsiach:

² W. Kuraszkiwicz, *Szkic polonizującej się ruskiej gwary archaicznej w Dratowie pod Łęczną*, jw., s. 139—152.

Plutyczy (13), Ryboły (7), Wojszki (8), Horodniki (4), Iwanki (5), Saki (6), Łosinka (25), Krynica (26), Lipiny (32). Wsie na południe od Puszczy Białowieskiej: Kamieniuki (37), Szczyrzewo (77), też w okolicy Kamieńca Litewskiego (76) mają powszechną dyspalatalizację tak przed *e*, jak przed *i*.

Od strony zachodniej wymowa twarda przed *e*, ale miękka przed *i* dotarła do polskiego pogranicza etnograficznego, zostawiając tylko wspomniane wyspy pod Łęczną i Radzyniem z miękką wymową przed *e* spółgłosek przedniojęzykowych. Wymowa twarda przed *e*, ale miękka przed *i* obejmowała przed wojną dosyć szeroki pas gwar w okolicach miasteczek: Hajnówka, Narew, Bielsk, Boćki, Siemiatycze, Mielnik, Konstantynów, Biała, Łomazy, Parczew, Ostrów.

Np. we wsi Szóstka (112) po sąsiedzku z wyżej opisanymi Ostrówkami (113) pod Radzyniem notowałem następującą wymowę: *ludę, povezli, demno, wezie, zametle, telia, vesnla, dieśat, smert, w zemliē, bludete, vlyvedi klońi s xlvla, po serleđini, daleko, stollec, molot'iti, oxreścil, pit'ux, sviñla, do smert'i, d'iet'i, zrobil' veliki dolery, sid'it, pivničica abo owieź, čvik w ściñiē, hlina, sviñla, do xlvla, sičkarna, vidro, košiti, čiep — čipisko, mitla, pislok, kollesa, hñiz'io, dvie hñiz'ie, sviñla — dvie sviñiē — fšie sviñi, treba odneśeie susiedovi dolh, w zemliē, treba ftečye, xučij f'iklati, dokūol viete bludete, vlyvedi klońi s xlvla, f xlat'i, na plotapi, na ławci, bližko, bližy, dlali, treba sa sterečye toho čolovička itp.* Osobno należy zwrócić uwagę na przykłady: *slani — ny mlaje sanlej, na sañlox, albo ja trlepu lon, ty trlepeš, viete trlepete, vuon trlepe*, w których palatalne połączenia *ne, pe* utrzymały się. Widocznie tu chodzi o wpływ form zależnych. Być może pełna miękkość istniała w takich formach również w poprzednim okresie półmiękkiej wymowy przed *e*. Wyjątkowo zanotowane tutaj przykłady: *plopel, xod'il do sploved'i* wobec *mitla, spovidal' sa, čiep — čipisko* itp. świadczą, że nieakcentowany dyftong *ie* mógł się wyjątkowo skrócić do zwykłego *e* w epoce przed stwardnieniem spółgłosek przed *e*, choć normalnie się skracał do *i*, przed którym miękkość się utrzymała.

Podobnie jest na całym polskim pograniczu etnograficznym, np. we wsi Szeszyły (49) pod Boćkami notowałem: *spovidal'i sa, zvunliča, vieryti, mlat'i, xod'iti*, ale do *sploved'i, teśc, tešča, svekruxa, viete puviđete, neviestka, vinlo piñi, pislati* itp. Podobnie we wsi Piliki (19) pod Bielskiem: *povezli d'it'la, ležyt mlat'i, teśc, tešča, širotla, vdoviča, vdoviec, xlopec, ściñla, na ściñie, vieryti, na stryěsi, piec — za pečioju, plopel, ja robiju, ty rlobiš, što viete rlobite, my rlobim, idiete u pole?, što mlajete rlobit'i, kupiti, putnisok, velika dižla — malla diška, vinlok, vidro, dvie vidriē, fšie viedra, mitla, čipilne, vezluk* itp.

Podobnie jest we wsiach na północny wschód od Narwi: Horodniki (4), Iwanki (5), Saki (6), Krynica (26), tylko tu już po stwardnieniu spół-

głosek przed *e* starym i nowym przyszło białoruskie ciakanie. Np. w Krynicy (26) notowałem: *na postleli si źłit, tlemno u χ'aci, kudleta, tella, koteńla, p'ufjodem do tlebe, χoź du mlene, daśko życi, roβlići, teść, vlypići* itp. Ludzie dobrze informowali, że w sąsiednich wsiach: Kapitańszczyzna, Ochrymy, Skupowó, w Narewce mówią *že i fteś*, gdy u nich *de idleś*, ale zgodnie z nimi: *orłaci, więjaći, zameści* itp.

4. Białoruskie ciakanie zatem szerzyło się od północnego wschodu i pod Strabłą teraz dopiero ustala się w gwarach z przeprowadzoną już dyspalatalizacją wargowych przed *e*, np. Czerewki (11), Dorożki (10), tak samo w Puszczy Białowieskiej, np. w Narewce (28) i w Szereszowie (36). Natomiast pod Narwią ciakanie przesunęło się nawet na gwary z przeprowadzoną już dyspalatalizacją wszystkich spółgłosek przed *e*, więc np. w Iwankach (5), Sakach (6) i w Krynicy (26). Naturalnie tam, gdzie jest ciakanie, mamy również twarde stare *c*, np. *cyēp, p'alec — palca, w kolłodecy* itp. W ślad za ciakaniem posuwa się białoruskie akanie, dochodzi właśnie do gwar okolic Zdołbunowa, opanowało już Puszcze Białowieską, więc jest w Siemionówce (29), w Narewce Małej (28) i w Stoczku (34), ale nie ma go jeszcze w Krynicy (26), pod Narwią czy pod Strabłą.

5. Ukraińska dyspalatalizacja spółgłosek przed *e* rozwinęła się na Podlasiu dopiero po redukcji nieakcentowanego *'a* na *e*. Redukcja ta obecnie przejawia się w niewielkiej ilości wyrazów i to niekonsekwentnie. Spółgłoski przed tym nowym *e* są twarde. Np. w Krynicy (26) notowałem tylko: *d'leveć, d'leseć, p'etn'laceć, o'gin'laceć, t'ryceć, d'elaceć, devetn'laceć, m'ięsec, kolłodec, w kolłodecy*. Najczęstsze przykłady tego typu na Podlasiu dotyczą wyrazów: *d'leveć, d'leseć, p'etn'lac'eć, kolłodeź, m'ięseć, p'amet', p'etla, p'erleves'to, vezlati, lehč'y, trest'li, ślajeć*. Przykłady te są częste w gwarach między Bugiem i Narwią, natomiast na południe od Bugu trafiają się rzadko lub zupełnie wyjątkowo. Widocznie w okresie dyspalatalizacji spółgłosek przed *e* redukcja nieakcentowanego *'a* była silniejsza na północy nad Narwią aż po Bug; doprowadziła też do wyraźnej zmiany wymowy np. *d'levał* na *d'levet'*, z czego przy dyspalatalizacji powstało twarde połączenie *d'leveć*. Natomiast na południe od Bugu redukcja była słabsza i nie doprowadziła do wymowy *e*. Wyjątkowo tylko notowałem pojedyncze przykłady: *pyrygwys'lo* Zahorów (104), Brzeźno (148), Mogilnica (150), Stężyca (152), *d'levet'* Mogilnica (150), *d'levyt'* Lack (124), Lepłówka (119), *d'vyetn'lac'yt* Osowa (138), *d'vyetn'lac'eć* Kropiwka (131), *d'vyd'dyślat* Zahorów (104), *kolłodeź* Witoroź (110), *kolłodeća, p'amet'laju* Syczyna (109), *p'amet', p'ametlati* Łomazy (111). Przykłady zajęć 95, 109, 110 nie są wyrażne dla problemu dyspalatalizacji.

Nieakcentowany dyftong *ie* uprościł się na *e* tylko w gwarach posiadających białoruskie ciakanie, więc np. Ostrówki (2), Zwierki (1), Bohdanki (9), Hoźne (3), Siemionówka (29), Narewka Mała (28), Szereszów (36),

Stoczek (34) mają wymowę: *ścienla, śećklarnia, hńezdło, śeźłit, śedłaje, śeńlik, śpewlać* itp. Zależnie od gwary spółgłoski wargowe przed tym *e* są miękkie, np. w Ostrówkach (2) albo w Siemionówce (29): *metlla, vědrlo, pėsłok, bełmlo, beđla, meški*, czy też są już twarde, np. w Narewce Małej (28), Stoczku (34), w Szereszowie (36): *metlla, vedrlo, pesłok, belmlo, bedla, mešłok* itp. Jednak w wygłosie wszystkie te gwary mają *i* z nieakcentowanego *ie*, np. *blańi, f xłaći, v liēsi, v liēci, na llaŋcy, na ņlebi, na vlozi, na dorlozi, na solloni* itp. Widocznie w okresie dyspalatalizacji przed *e* spółgłosek wargowych nieakcentowany dyftong *ie* w tych gwarach był w wygłosie już silniej zwężony i zrównał się z głoską *i*. Już jednak gwary w okolicy Strabli, np. Dorozki (10), Czerewki (11), choć mają tylko wargowe spółgłoski twarde przed *e*, uogólniły redukcję nieakcentowanego *ie* na *i* również w śródgłosie, np. *bidla, piśłok, miłlla, vědrlo, mišłok, siđlit, pitlux v liēsi* itp. Tylko w Bogdankach (9) występują wahania w wymowie *é* lub *i* w miejscu nieakcentowanego *ie*, np. *vēdrlo, mēllla, pēsłok, sēźlit* obok *piśłok, śpiwlaći, ścinla, cypiełne, y xłaći* itp. Również w Krynicy (26) notowałem wahania: *beđla, bełmlo, do spłovezi povezli*, choć zwykle jest tu *vědrlo, mišłok, miłlla, hńizdło, dwie ścinie, siźlit na porlozi, na vlozi* itp.

Wszystkie inne gwary na Podlasiu konsekwentnie skróciły nieakcentowany dyftong *ie* na *i*, więc na całym obszarze od Narwi po Chełm przed tym nowym *i* spółgłoski są twarde lub miękkie jak przed starym *i*. Tak jest nawet w archaicznych gwarach pod Łęczną i Radzyniem, które mają jeszcze miękkie spółgłoski przedniojęzykowe przed *e*, np. w Dratowie (142): *bidla, piśłok, biłmlo, hńizdło, s xliwla, śpiwlaći, w ņlebi, na beriezi, ņeśle, vesnla, tepulo f xajłupi* itp. Od tej zasady notowałem tylko dwa wyrazowe wyjątki i to w bardzo licznych gwarach od Narwi po Chełm: *do spłovedi, plopel*, choć *spoviđlaći śa* 7, 8, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 33, 38, 40, 41, 43, 45, 46, 49, 52, 57, 62, 65, 66, 76, 78, 81, 97, 101, 106, 109, 110, 114, 117, 121, 122, 123, 130, 131, 141; albo tylko *do spłovedi*, chociaż *płopył* 37, 102, 103, 104, 119, 125, 143, 144, *płopił* 114. Wymowę *do spłovydy, płopył* 44, 56, 118, 124, 136, 138, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154 notowałem częściej tylko w gwarach chełmskich.

6. Miękka wymowa spółgłosek przed *i* starym i nowym z nieakcentowanego *ie*, przy równoczesnej twardej wymowie przed *e*, jest najbardziej uderzającą właściwością gwar podlaskich. Granica wymowy miękkiej *noślići piśłok* wobec twardej *noślyty pysłok* przebiega z południa na północ, od Rejowca po Bielsk, więc na zachód od Rejowca między wsiami: Stężyca (152) i Stajne (153); na wschód od Łęczny między wsiami: Kanio-wola (142a) i Garbatówka (143a); na wschód od Parczewa, ale na zachód od wsi: Bielka (130), Kalinka (122), przez Horodyszcze; na wschód od Łomaz i Białej między wsiami: Koszoły (106), Dokudów (108) i Ortel Królewski (107), Leśna (93a), Witulin (93b); na zachód od Nosowa (93)

i od Konstantynowa a na wschód od wsi Mętna (68) i od Mielnika przez Serpelice (69); na zachód od Milejczyce między wsiami: Żerczyce (61) i Grabarka (53); na wschód od miasteczka Boćki między wsiami: Nurzec (50), Szeszyły (49) i Śnieżki (51), Bielki (52); na wschód od Bielska między wsiami: Piliki (19) i Kozły (42); na południe od wsi: Hołody (20), Zbucz (38), Szereszów (36) i od Hajnówki a na północ od wsi: Mytłasze (41), More (39), Jagodnik (35), Orzeszkowo (33), Kamieniuki (37), Szczyrczewo (77). Do tej granicy doszedł od wschodu ukraiński proces dyspalatalizacji spółgłosek przed *i*. Np. we wsi Kalinka (122) na wschód od Parczewa notowałem: *spovydaty śa, dołery odčyńiety, stynła, bydła, u ludyj, wuon sydyłt na ławcy, tlemno w χłaty, zapuđolnyča, zamyłłaty, pićwnyk, husyńłie, hnyzdło, byłmio, złodyj, myśłok, myłłła, synoźłatki, ślany, plopel, do spłovedy, w stłėńie, na porłozy, w kołłodazy, na dorłozy, na berłozy, vienyk f χłaty, w liety*. Utrzymuje się tylko połączenie *le, li* np. *menle bolłit, kleplaty kosu, velliķa vertyķa*. Zapisalem tu także wyjątkowe przykłady *żytniśko, uofśiśko, pruofśiśka*, obok poprawnych *jaćnyśko, pśennysko, hryćuđovliśko*, ale to są chyba polonizmy na *-isko*, jak i innych wiele, np. *żiśaj, paćłory, śłongji* (tj. wstążki), *ślongle* (zawsze) itp.

We wsiach od Rejowca aż po Bielsk, na wschód od podanej granicy mówi się jak w Kalince. Ludzie są świadomi twardej i miękkiej wymowy, poprawnie informują, że np. wymowę *nośiłi* od zachodu miały kiedyś wsie: Paszeńki, Jabłoń pod Horodyszczem, a *noslyty* mają: Pachole, Zaliszcze, Kodeniec (128) i dalej na wschód. Naturalnie w tych gwarach dyspalatalizacja spółgłosek przed *i* rozwinęła się dopiero po skróceniu nieakcentowanego *ię*.

7. Wzdłuż podanej granicy na zachodzie od Chełma po Bielsk opozycja wymowy *nośiłi* wobec *nosyty* jest ostra i wyraźna. Natomiast na północy w gwarach między Bielskiem i Hajnówką proces dyspalatalizacji przed *i* pokazuje nową komplikację. Tutaj wyraźna granica między twardą i miękką wymową przed *i* dotyczy tylko spółgłosek wargowych, są one miękkie od północy aż po wsie: Hołody (20), Zbucz (38) i twarde od południa aż po wsie: Mytłasze (41), More (39), Jagodnik (38), Orzeszkowo (33). Natomiast spółgłoski przedniojęzykowe *t d n*, często też *s z*, ulegają obecnie przed *i* stwardnieniu całkowitemu lub częściowemu na szerszym terenie w kierunku Narwi aż po wsie: Trzeszczotki (21), Klejniki (22), Kuraszewo (27a), Nowy Kornin (30a), Wygoda (30). Np. we wsi Wygoda (30) miękkie są tylko spółgłoski wargowe przed *i*, notowałem więc: *biylak, miłly, piłti, miłska, viđrlo, vinlok, łapićok, miłłła, ćipilłne*; również w tej wsi są miękkie *ś ź* przed *i*, np. *śimłla, śimjłla, śirotłla* itp. Natomiast spółgłoski *t d n* przed *i* są twarde lub lekko tylko zmiękzone. Np. formy 2. os. sg. imper. *śiđłi* — *śađł* mają jednakowe *ś* miękkie, ale *đ* raz prawie twarde, drugi raz miękkie. W wyrazie *đładina* pierwsze *đ* jest miękkie,

drugie prawie twarde; w wyrazach *n'itka*, *hn'izdlo*, *otčyn'li* itp. spółgłoska *n* jest prawie twarda, tj. lekko podniesiona do następnego *i*. Podobnie twarde są *t* *d* w wyrazach: *pliti*, *chrystiti*, *choditi*, *stin'a*, *di'l'a*, *u x'lati* itp. W Kojlach (27) i w Nowym Korninie (30a) nie tylko *t* *d* *n*, ale też *s* *z* są półmiękkie, tj. dostosowane do następnego *i*, np. *s'id'it*, *myt'i*, *z'imla*, *na vlož'i*, *w hor'od'i*, *n'itw'ika*, *ručn'ik*, *hn'izdlo*. Podobnie w Kuraszewie (27a): *choditi*, *žen'i*, *pšen'ica*, *hnizdlo*, *u x'lati*, *na ber'oz'i*, ale *pislati*, *na nlebi*, *vidro*. Na pograniczu zwykłej twardej wymowy typu *chod'ity* stwardniały już nie tylko przedniojęzykowe *t* *d* *n* *s* *z*, ale także i wargowe *p* *b* *v* *m*, jednak jeszcze *i* zachowało wysoką artykulację, tylko trochę obniżoną. Np. we wsi Zbucz (38): *choditi*, *kos'iti*, *s'id'it*, *zavesti*, *di'l'a*, *nap'iti ša*, *robliti*, *pislati*, *zamkn'li dvery*, *puj'd'i kupiti*, *bijak*, *miš'a*, *miš'ok*, *pr'y'p'ičok*, *spiv'ati*, *zasvit'li gaz*, *bid'a*, *pis'ok*, *bil'm'o* itp. Wyjątkowo tylko zanotowałem tu: *šinok'uš*, *šičk'arn'a*, chyba pod wpływem *šieno*, *šička*. Nie jest to jednak pewne, ponieważ w tej wsi już twardnieją spółgłoski nawet przed dyftongiem *iē*, np. *šieno*, *diš'ka*, *nyv'iestka*, choć notowałem jeszcze miękkie *viēnik*, *do vin'ču*, *čiep* i *čipil'ne*. Naturalnie przed *e* spółgłoski są tu już stale twarde, np. *tlemno*, *teli'a*, *dviery*, *pl'opel*, *do sp'ovedi*, *zam'letona* itp. Stale miękkie jest tutaj tylko połączenie *le li*, np. *w pole*, *stollec*, *stol'ik*, *x'lieb*, *x'liw*, *lipa*.

Jest to właśnie bardzo interesujące zjawisko najmłodszej fali dyspalatalizacji spółgłosek przed wysoką samogłoską na tym terenie. Spółgłoski *t* *d* *n* *s* *z* wyraźnie twardnieją tutaj nie tylko przed *e* *i*, które się tylko lekko obniża do *i*, ale też przed akcentowanym dyftongiem *iē*, którego następ może ulegać obniżeniu do *iē*. Np. we wsi Wygoda (30) notowałem obok wyżej przytoczonych przykładów: *choditi*, *n'itka*, *hnizdlo*, *stin'a*, również: *died*, *mn'ie*, *diew'yna*, *tiēkaje*, *diš'ka*, *po stiniē*, *postiel*, *tielo* itp. z twardymi *t* *d* *n*, ale jeszcze tu pozostają miękkie wargowe *i* *s* *z*, np. *piēč*, *viēte*, *viēšalka*, *viēryti*, *šmiē'te*, *šieno*, *zaš'iek*, *z'ap'ičok*, *šid'ol'ko*, *čiep*, *čipil'ne*. Wyraźną miękkość podtrzymuje fleksja, np. *žmleŋa* — *ž'lati na žmeŋie*. W Hołodach (20), Kojlach (27), w Kuraszewie (27a) twardnieją również *s* *z* przed *iē* *i*, np. *sn'ieh*, *šiem*, *ziēte* jak *stiēny*, *na vod'ie*, *n'ie*, *tiēsto*. Ludzie również są świadomi tej twardej wymowy: o sąsiadach z północy, którzy mówią miętko, np. *šniēh*, *n'ie* we wsiach Kamień (24), Tyniewiczze (23), tutaj mówi się, że oni *n'iekajut*, tamci znowu o ludziach z twardą wymową *sn'ieh*, *n'ie* mówią, że oni *nlekajut*.

W sąsiednich od południa gwarach z przeprowadzoną już konsekwentnie dyspalatalizacją typu *nesle* — *nos'ity* z wyraźnie obniżonym dawnym *i* do *y*, we wsiach koło miasteczek: Kleszczele, Milejczyce, Orla notowałem to zjawisko w postaci jeszcze wyraźniejszej, bo tutaj dyftong *iē* po stwardniałej spółgłosce obniża się zdecydowanie do *yē*. Np. we wsi Grygorowce (43) mówią nie tylko: *tlemno*, *kos'ity*, *k'lamen*, *do sp'ovedy*, *d'level*, *diesel*, *syd'yt*

na byrlozy, myśłok na wozy, snydłańe, spywlaty, synokuōs, bydła, pysłok, hnyzdło, mytła, zamytlaty, wydrło, wydłorko, kołłodyé, prlypyk, stynia, ale także: dyét, prledydy, dyéška, dyewōyna, tyésne, tyésto, na stynjé, sydyety na ławy, syénnyk, ponyébe, snyéχ, nydyéla, ponedyjélok, kisyél, syéno — synokuōs, nyé itp. Nie jest to jeszcze tutaj konsekwentnie przeprowadzone, bo notowałem tu również szczególnie wargowe spółgłoski miękkie, np. *dwie* *vydrjé*, *wiéte* *ślijali*, *śieme*, *śiery*, *miét*, *jačmién*, *wiékja*, *niésto*, również wyjątkowo przed *i*, np. *mižlyneć* (tj. palec), *ślimno*, *śiśa*, *winłok*. W całym temacie trzyma się miękkość: *skryńa* — *dwie* *skryńi*, *śié* *skryńié*, albo *swynia* — *dwie* *swynié*, *śié* *swiny*. Stałe też jest tu miękkie połączenie *le li*, np. *buli*, *chodyli*, *stłolik*, *plote*, *kolesło*, *plečy*, *kolieno*, *lies*, *w liésy*, *na nučie(h)*, *lieto*, *χliw* — *s χliwa*, *bliskaje*, *letyt na powietry* itp. Naturalnie stałe miękkość występuje przed samogłoską tylną, np. *wlyńus*, *pryńuōs*, *zamūōw*, *swynia*, *wydłorko* itp. Sporadycznie notowałem podobną wymowę również we wsi Grabowiec (44): *tyésto*, *dyéška*, naturalnie obok *vydrło*, *wiedra*, *buli* *dwie* *osié*, ale *wsjé* *łosi*, *do swłowudy*, *wdowlyća* itp. Również w Jelance (45), tylko ze słabszym obniżeniem *ie*, np. *diéd*, *tiésto*, *siéno*, *diéška*, *chodyéte* *śudy*, *na stynié*, ale *wiéte*, *wiésyt*, *wiényk*, też w temacie *wsjé* *źmenié*, naturalnie obok: *sydlyt*, *bydła*, *w χlaty*, *złapyk*, *płopet*, *petla*, *wdowieć* itp. W Jagodniku (35): *na stynjé*, *tyésny*, *kisiél*, *nediéta*, *sních*, *stienka*, *śięjaty*, *siéno*, *śiem*. Tak samo we wsiach Śnieżki (51), Grabarka (53).

Nawet jeszcze dalej na południe w okolicy Czeremchy i Wysokiego Litewskiego, gdzie już dyftong *ie* także pod akcentem uległ monoftongizacji na *i*, spółgłoski przedniojęzykowe przed tym *i* są również twarde, chociaż to *i* nie ulega tam obniżeniu, np. pod Czeremchą we wsi Kuzowa (56) notowałem twarde spółgłoski w wyrazach: *fsi stliny*, *śino*, *diđ*, choć normalnie miękkie: *utlik*, *pryńiz*, *pryńis*, obok *wlyńus*, również *pič*, *śólito*, *ne wliđaju*, *na styńli*, *w młisty*, *čip*, *čiplyno*, *śino*, *χliwly*, *χliłba*, *daleko* itp. Podobnie we wsi Kustycze (75) na wschód od Wysokiego Litewskiego notowałem podobną twardą wymowę: *łlisto*, *dliška*, *ślička*, *zasłik*, *śino*, *diđ*, *snih*, *na wođli*, *snliđaty*, tu już to jest zgodne z wymową *lik* (tj. tok), *sil* (sól), ale różne od *utlik*, *pońis*. To świadczy, że dyspalatalizacja w wyrazach *śino*, *snih*, *łlisto* zaszła tutaj przed powstaniem pełnego ikawizmu w formach typu *pońis*, *utlik*. Nie ma tego zjawiska w Szczyrczewie (77), np. *śino*, *łlisto*, *dliška*, *vedrło* — *dwa wliđria*, *śčil* — *po steli*, *sténla* — *po sténi*, *fśi śčliny*, *χliwly* itp. Nie ma też w Wolczynie: *ślisty*, *sydłity*, *na styńli*, *potelłita*, *dłidu śiw*, *na świty*, *łito*, *młisac*, *w zemłli*, *na nleby*, *f χlaty*, *člevel*, *na dorlozy*, *ližytł*, *povezłli* obok *buly*, *pośly* itp. Nie ma w Jackowiczach (79) pod Wolczynem (80): *łlisto*, *nedłila*, *zasłik*, *f styńli*, *śim*, *włinyk*, *dwi okńli*, *dlewyl*, *dlesytł*, *povezłly*, *chodyłly*, *kolesło*, *daleko*, *ale*, *malleńke*, *ny maje zymłli*, *χliłba* itp.

8. Z podanego materiału widać, że w gwarach między Bielskiem, Hajnówką i Wołczynem proces dyspalatalizacji jest wciąż jeszcze żywotny przed *i* starym i nowym, ogarnia nawet połączenia z dyftongiem *ie*. Procesowi temu poddają się łatwiej spółgłoski przedniojęzykowe *t d n* w mniejszym stopniu *s z*, a najoporniejsze są wargowe *p b v m*. Zwykle samogłoska *i* oraz dyftong *ie* po stwardniałej spółgłosce ulegają obniżeniu stopniowo: od lekko obniżonego *i* na północy aż do normalnego *y* w okolicy Kleszczel, Milejczyc i Czeremchy. W środku tego terenu, w parafii Stary Kornin zaszedł proces odwrotny, bo wedle licznych przykładów z lekko obniżonym *i* po stwardniałej spółgłosce, np. *xođiti, hnŕzdo, biđla* wyrównało się pierwotne *y*, dając wymowę *đim, miš, sin*, co sąsiedzi z północy o wymowie *robiłi, mŕiŕij*, ale *byk, myš, syn, dym* wyśmiewają. Np. we wsi Mochnata (35 a): *košŕjty, mišlok, pišlok, hnŕzdo, stŕnla* i zgodnie z tym: *bišlok, vŕipustok, piŕlaj, vŕybyhla*. Podobnie notowałem w Jagodniku, np. *xođŕjty* czy *xođiti, pišlok sŕnokŕoš nŕnŕka* (teraz), *ođn, robŕjty, byŕjyt, pŕjty, spŕjlatŕj, vŕnlok, na vozŕj, na nleby*, też *sŕjejatŕj, stŕjenka, svŕetŕj, tŕesno, neđiela, đve oknye*, zgodnie z tym również: *miš, syn, dŕm, sŕpatŕj, mŕjlo, mŕjty se, vŕjŕis ŕz vodŕj* itp. Podobnie notowałem również we wsiach More (39), Dubicze (40). Widać z tego, że pomieszanie *i* z *y* jest ubocznym procesem po dokonanej już dyspalatalizacji spółgłosek.

9. Najszerszy zasięg na terenie Podlasia ma wymowa miękkich połączeń *le li* wobec twardych *le, ly*. Izoglosa ta biegnie na południe od Kamieńca Litewskiego i od Wołczyna, na wschód od Janowa Podlaskiego i od Białej, przez Piszczac, na zachód od Kodnia, Sławatycz, Włodawy, przez Sobibor. Na odcinku Włodawa — Janów izoglosa ta mniej więcej godzi się z granicą wymowy *i* w miejscu dyftongu *ie*, więc *xođŕjty dađleko* zgodnie z *šlino, pič*, ale nie zupełnie, bo np. *ly le* notowałem też w dyftongicznych wsiach: Dańce (120), Woskrzenica (101), a *li le* cechuje ikające gwary chełmskie na północ od Dubienki. Prawdopodobnie punktem wyjścia dla połączeń zarówno miękkich *li le*, jak i twardych *ly le* było dawniejsze *l* średnie w połączeniach *li le*, od zachodu bliższe miękkiemu *l*, od wschodu zaś *l* twardemu. Jeszcze w Sobiborze (136) obok miękkiego *l* w wyrazach: *stolar, ŕlŕp, škil, ŕyŕiznyj, strŕlety* itp. notowałem średnie *l* w połączeniach *le ly*, np. *kuŕly, dađleku, bŕlyšku, hŕlyŕanyj, na pŕole, Pyŕlype, Pyŕlypyŕa, veŕlygdeŕ, Włeksa, try myŕly dorohy, lyŕlyt, stŕlyj, vŕlyty rođu* itp. Jest ono dosyć bliskie, chociaż różne od twardego *l*, np. *bŕlyj, ŕlopec, pŕlatŕly* itp. Natomiast już uogólnione miękkie *l* mamy w Unŕusku (145), np. *malenŕkij, veŕvikij, kaŕlali, vŕlygdeŕ, ŕlivoec, ŕlŕbovyj, stolik, pŕetony, ŕuđlyli, dađli* itp. Na południe od Chełma wymowa *li le* sięga do wsi: Sielec (154 b), Czerniejów (154 e), Dorohusk (147), natomiast *ly le* zaczyna się od wsi: Uhańka (147 a), Wołkowaniany (154), Leśniowce (154 a), Żmudź, Lipinka, Puszcza. Np. w Wołkowanianach: *pŕole, lyŕlyt, vŕŕka,*

kłyn, stłółyk, lynlyvyj, w Uhańce: *płečy, hłena, tyščłena*, w Leśniowcach: *len, kulleso, pudwalałyna, słyplej* itp. Pod Włodawą wymowa *li le* sięga do wsi: Suchawa (137), Żdzarka, Staryna (137a), natomiast wymowa *ly le* doszła do Żukowa (126), Orchówka (134), Pulemca (135).

Na wschód od Czeremchy we wsiach, np. Chlewiszczu (58), Kopyła (59), w których wyspowo występuje twarda wymowa *ly, le*, np. *daleko, bully, lyžyt, lyžyt* itp., zachodzi to zjawisko również przed *i* z dyftongu *iê*. W pozycji nieakcentowanej w miejscu *iê* występuje *y*, np. *y chlybi, xlywysče, ptole dwi ptoły* itp., pod akcentem zaś trzyma się *i*, np. *lis* (tj. las), *y lisy* (w lesie), *lito, xliu, xlib, na zymbly, kobino*, ale jednak *lid* (łód). Naturalnie w Chlewiszczach (58) wymawia się też twardo inne (prócz wargowych) spółgłoski przed *i* z akcentowanego *iê*, np. *sino, sicka, dra, dlisto, stliny, dlička, zaslik, slijut, na okni, na stynli*, ale wargowe utrzymują miękkość, np. *šijaty, mislyty, vlyryty, čip, fsi vridra, ščityt, mlisac* itp. W Kopyłach (59) waha się wymowa przez *l* i przez *ł* średnie, np. *koleslo* obok *kołoslo, stłółyk* i *stłółyk, roblyły* i *roblyły, lis — lys — lys* (lis).

10. Przytoczony z ukraińskich gwar podlaskich materiał do problemu ukraińskiej dyspalatalizacji pozwala na próbę względnej chronologii zjawisk z tym procesem związanych. Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że półpalatalna wymowa spółgłosek przed starymi *e i*, zachowana w kresowych gwarach nad Sanem, pod Bilgorajem i Zamościem jest głębokim archaizmem z czasów przedhistorycznych. Wymowę *te'e, kos'it* można przyjąć właśnie jako punkt wyjścia dalszego rozwoju palatalizacji i dyspalatalizacji na Podlasiu. Wymowa półmiękką ulegała nasileniu i fonologizowała się naturalnie w wyrazach, gdy *e* wzdłużone zmieniało się w dyftong płaski *iê* jak z *ě* lub w dyftong labialny *uo*, np. *xmiel, nuos*. W układzie potrójnego szeregu spółgłosek: twarde *p t s*, półmiękkie *p' t' s'*, miękkie *ǫ ʹ ʹ*, środkowy szereg półmiękkie łatwo ulegał asymilacji albo do fonemów twardych, albo do miękkich. Asymilacja do fonemów twardych była rodzimą tendencją ukraińską. Asymilacja do fonemów miękkich mogła też rozwijać się samodzielnie na Podlasiu, ale byłoby to zjawisko w dialektologii ukraińskiej wyjątkowe, wobec tego nasuwa się wyjaśnienie, że tendencja do palatalizacji pełnej przed *e i* jest na Podlasiu objawem obcym, przyszła tu ze strony języka polskiego na zachodzie i języka białoruskiego na północy. Naturalnie należy ten objaw rozumieć jako ogólną tendencję fonetyczną, a nie jako zapożyczenie gotowej wymowy polskiej lub białoruskiej w pewnej masie wyrazów. Obie te tendencje fonetyczne na Podlasiu nawarstwiły się nawzajem i każda ogarnęła podatniejszy dla siebie zakres.

Najłatwiej realizowała się rodzima ukraińska tendencja do dyspalatalizacji przed *e u* spółgłosek wargowych. Ogarnęła ona wszystkie gwary w sąsiedztwie polskim i przesunęła się najgłębiej na północ w gwarach

przejściowych ukraińsko-białoruskich. Natomiast połączenia przedniojęzykowych spółgłosek przed *e* oraz wszystkich spółgłosek przed *i* były bardziej odporne wobec tej tendencji i dlatego w gwarach przejściowych ukraińsko-białoruskich nad Narwią i w Puszczy Białowieskiej pozostał zewnętrzny pas gwar z wymową *veźle, meńle*, w śladach stwierdzony też na pograniczu polskim pod Łęczną i Radzyniem.

Dalszym etapem albo nasileniem tendencji dyspalatalizacyjnej było stwardnienie także przedniojęzykowych spółgłosek przed *e*, przy równoczesnej przeciwnej tendencji do palatalizacji wszystkich spółgłosek przed *i*. Wymowa typu *nesle nośiti* obejmuje już szeroki zewnętrzny pas gwar od Narwi po Zamość. Dyspalatalizacja przed *e*, tj. zatrata półmiękkiej wymowy spółgłosek przed *e*, rozwijała się na Podlasiu dopiero po przeprowadzeniu redukcji i po zrównaniu z *e* samogłoski *'a* po miękkich i dyftongu *ie* w sylabach nieakcentowanych, dlatego obecnie w gwarach na północ od Bugu jednakowo twardo są wymawiane połączenia spółgłosek z *e* pierwotnym i wtórnym, np. *veze, petta, bedla*. Przykłady z wymową typu *petta, bedla* są zupełnie sporadyczne w gwarach na południe od Bugu z wymową *nesle nośiti*. Widocznie tutaj w czasie dyspalatalizacji spółgłosek przed *e* redukcja nieakcentowanego *'a* nie doprowadziła jeszcze do *e*; natomiast nieakcentowany dyftong *ie* już uległ dalszemu zwięźeniu i zredukował się jako *é* lub *i*, nie poddając się procesowi dyspalatalizacji przed *e*. Panuje tu zatem wymowa *nesle — nośiti* obok *patta, bidla*.

Dyspalatalizacja wszystkich spółgłosek przed *i* rozwijała się jeszcze później i nie objęła już kresowego pasa gwar zachodniopodlaskich z nasiloną przeciwną tendencją do palatalnej wymowy przed *i*. Na wschodnim Podlasiu dyspalatalizacja przed *i* rozwinęła się dopiero po zwięźeniu nieakcentowanego dyftongu *ie* w *i*, dlatego obecnie mamy jednakową wymowę *noslyty, bydla, mytla*. Równolegle z dyspalatalizacją przed *i* przebiega zasięg dalszego rozwoju dyftongu *uo* na *ue* pod akcentem, oraz w gwarach między Łęczną i Białą rozwój akcentowanego *'a* w dyftong *ie*, np. *nuēs, snuēp* i *tiēzko*, jak *siēno*.

Najpóźniej przyszło na Podlasiu, i tylko na obszar gwar brzeskich, stwardnienie w połączeniach *le li* na *le ty*. Gwary chełmskie i podlaskie mają prawie powszechną wymowę miękką typu *dalleko, lypa*. Tylko w pasie nadbużańskim, między Włodawą i Wołczynem, rozszerzyła się od wschodu wymowa *dalleko, lypa*. Rozwinęła się niewątpliwie na tle dawniejszej w tych połączeniach wymowy *l* średniego, np. *dałeko, lypa*, która jest jeszcze widoczna w gwarach pogranicznych między *li* a *ty*, również w gwarach archaicznych nad Sanem.

Ukraińska tendencja do dyspalatalizacji spółgłosek przed *i* już wygasała na południowym Podlasiu, tj. w gwarach na południe od Bugu, nie działa już jako tendencja fonetyczna. Tylko w niektórych wsiach na

granicy wymowy *χod'li'i* — *χodlyty* obserwujemy wymowę mieszaną; np. w Serpelicach (69) można statystycznie badać przykłady wymowy twardej i miękkiej. Natomiast w gwarach na północnym Podlasiu, tj. na północ od Bugu, widać nową falę tendencji do twardej wymowy spółgłosek przed *i*, szczególnie przedniojęzykowych. Ogarnęła ona również połączenia przed dyftongiem *iê*, więc daje wymowę typu *χod'li'i*, *t'ieło*, lub w dalszym rozwoju *χodlyty*, *tjêło*. Ta nowa tendencja dyspalatalizacyjna wytworzyła dwie interesujące wyspy gwarowe: a) W małym zespole gwar pod Czeremchą stwardniały połączenia *le li* na *le ty* nie tylko w wyrazach typu *daleko*, *łypa*, ale także przed nowym *i* z dyftongu *iê*, np. *łito*, *χlib*, *χliw*, *kollino*; b) W konsekwencji nowego stwardnienia spółgłosek oraz obniżenia samogłoski *i* do *i* lub *y* w gwarze parafii Stary Kornin doszło nawet do wyrównania z tym obniżonym *i* lub *y* wymowy starego *y*, więc zgodnie z *χodlyty*, *tjêsto* mówi się *býk*, *mýś*, *syn*.

Uporządkowany kartograficznie materiał z gwar Podlasia daje należytą podstawę do zrozumienia rozwoju ukraińskiego procesu dyspalatalizacji, który jest węzłowym zagadnieniem w ukraińskiej dialektologii i ma już bogatą literaturę naukową. Materiał podlaski każe zająć krytyczne stanowisko wobec dwu ścierających się dotychczas przeciwnych poglądów: a) Szachmatowa, że dyspalatalizacja rozwinęła się równocześnie przed *e*, jak przed *i* po uprzednio rozwiniętej silnej palatalizacji³, oraz b) St. Smal-Stockiego, że ukraińska wymowa *nese* — *nosyty* jest archaizmem z czasów prasłowiańskich⁴. Krytyczne omówienie literatury naukowej do problemu ukraińskiej dyspalatalizacji wymaga osobnego opracowania na tle szerszych materiałów dialektologicznych i filologicznych.

³ AslPh XXV.

⁴ Україна 1928, II, s. 154.